

Hybrid warfare in contemporary conflicts: examining the strategies and consequences of Russia's hybrid war against Georgia

Reza Rahmati Corresponding Author, Assistant Professor of International Relations, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: r.rahmati@basu.ac.ir

Hossein Emamverdi PhD Candidate in International Relations University of Tehran, Tehran, Iran. h.emamverdi@ut.ac.ir

Article Info

Article Type:

Research Article

Date received:

2025/05/16

Date approved:

2025/08/17

ABSTRACT

In recent years, the emergence of hybrid warfare as a novel paradigm in security strategies has added new layers of complexity to the nature of international conflicts. Hybrid warfare represents a multilayered and integrated strategy that simultaneously employs military, informational, cyber, economic, diplomatic, and propaganda tools to weaken the political and security structures of a target state without engaging in full-scale conventional warfare. This model has gained particular prominence in Russia's foreign policy following the collapse of the Soviet Union. Accordingly, the central question of this study is: What are the main characteristics of hybrid warfare as a modern conflict strategy, and how have Russia's strategic applications of this model affected Georgia's national security and political landscape? This research adopts a historical-analytical method, utilizing both written and online sources. The findings indicate that hybrid warfare, as an emerging pattern in contemporary conflicts, is inherently multidimensional and synergistic, combining conventional and unconventional, military and non-military tools to achieve geopolitical objectives. Russia has utilized hybrid warfare as a multifaceted means of exerting political, military, and psychological pressure on states that seek closer alignment with Western institutions. Due to its strategic geopolitical location and aspirations to join NATO and the European Union, Georgia has become a primary target of Russia's hybrid strategy. Russia's use of unresolved conflicts in South Ossetia and Abkhazia, psychological operations, information infiltration, electoral interference, and cyberattacks are among the key tools employed to destabilize the Georgian government.

Cite this Article: Rahmati, R. and Emamverdi, H. (2025). Hybrid Warfare in Contemporary Conflicts: Examining the Strategies and Consequences of Russia's Hybrid War Against Georgia. *International Relations Researches*, 15(2), 201-230. doi: 10.22034/irr.2025.511584.2679

© Author(s)

Publisher: Iranian Association of International Studies

DOI: 10.22034/irr.2025.511584.2679

Introduction

In recent decades, the transformation of security strategies has profoundly reshaped the nature of conflicts, shifting them from conventional and linear patterns to fluid, complex, and multidimensional modes of confrontation. Among these emerging paradigms, the notion of hybrid warfare has gained increasing prominence as a defining feature of twenty-first century conflict. Unlike traditional wars, hybrid warfare employs a coordinated and simultaneous use of military and non-military instruments, including cyber operations, information campaigns, economic pressure, diplomatic maneuvering, and the exploitation of ethnic and political divisions. This phenomenon challenges the conventional distinction between war and peace, hard and soft power, and military and political tools. While the Western discourse often interprets hybrid warfare as a destabilizing offensive strategy, Russian security doctrine frames it as a defensive mechanism to counter the encroachment of Western institutions into its traditional sphere of influence. This conceptual divergence highlights the contested and fluid nature of hybrid warfare, making it difficult to establish a single definition. Nevertheless, case studies provide a meaningful avenue to explore its operationalization. One of the most significant cases is the Russian strategy toward Georgia, a state whose geopolitical location and aspiration to join NATO and the European Union have made it a key target of Moscow's hybrid tactics. Unresolved conflicts in Abkhazia and South Ossetia, combined with cyberattacks, disinformation, electoral interference, and economic coercion, illustrate how hybrid warfare can destabilize domestic politics and weaken national sovereignty without resorting to full-scale war. By analyzing this case, the study seeks to shed light on the broader strategic implications of hybrid warfare in contemporary international relations.

Methodology

This study employs a qualitative historical approach, drawing on primary and secondary written sources as well as online databases. The method involves systematic analysis of historical events, policy documents, and scholarly interpretations to identify patterns in the design and application of hybrid strategies by Russia against Georgia. Data triangulation ensures credibility and validity, while a case-based focus allows for a deeper contextual understanding of how hybrid warfare manifests in practice.

Theoretical Framework

The research situates hybrid warfare within the broader theoretical debates in international relations. From a realist perspective, war emerges as a structural consequence of an anarchic system and the struggle for power; hybrid warfare is therefore interpreted as an instrument for maximizing influence and countering rival hegemonic aspirations. Liberalism, by contrast, emphasizes the role of institutions, interdependence, and democratic norms, framing hybrid tactics as threats to the liberal order and rule-based cooperation. Constructivism highlights the significance of identities, norms, and narratives, arguing that hybrid warfare functions not only through material instruments but also through symbolic and discursive practices that shape perceptions of legitimacy and security. By combining these approaches, the study demonstrates that hybrid warfare cannot be reduced to a single theoretical lens. Rather, it embodies the interplay of material capabilities, institutional constraints, and ideational constructs that together inform the strategies of contemporary powers. This tripartite framework provides analytical leverage for understanding both the design and the impact of Russia's hybrid warfare against Georgia.

Discussion

The findings show that hybrid warfare represents a deliberate synthesis of conventional and unconventional instruments to achieve geopolitical objectives at relatively low cost. Russia's strategy toward Georgia exemplifies this multidimensionality. Militarily, Moscow has relied on indirect engagement through support for separatist forces in Abkhazia and South Ossetia, thereby entrenching its influence without overt occupation. Politically, it has pursued electoral interference, covert propaganda, and disinformation campaigns aimed at undermining public trust in democratic institutions. Economically, sanctions, energy leverage, and trade restrictions have been deployed to reinforce dependency and weaken resilience. In the cyber domain, large-scale operations have targeted government infrastructure, critical networks, and media outlets, generating both immediate disruption and long-term insecurity. The combination of these tactics has produced destabilization across multiple levels of Georgian society: weakening state authority, fragmenting social cohesion, and obstructing the country's Euro-Atlantic aspirations. At the regional level, Russia has been able to contain Western influence in the South Caucasus by

maintaining a permanent source of instability. This demonstrates that hybrid warfare is not an ad hoc tactic but a coherent grand strategy aligned with Moscow's long-term objectives of securing its periphery and resisting NATO expansion. Importantly, the Georgian case also reveals the adaptability of hybrid strategies: Russia calibrates its tools according to local vulnerabilities, exploiting ethnic tensions, weak institutions, and geographic dependence to maximize leverage. These dynamics highlight both the effectiveness and the ethical ambiguity of hybrid warfare, which blurs the line between legitimate defense and covert aggression.

Conclusion

The study concludes that hybrid warfare constitutes one of the most significant innovations in contemporary security strategies. It redefines the conduct of war by integrating military, informational, economic, and political instruments into a synergistic framework that operates below the threshold of open conflict. From a realist standpoint, Russia's use of hybrid warfare reflects its determination to preserve influence in its traditional sphere and prevent the integration of neighboring states into Western security institutions. From a liberal perspective, it undermines the principles of international law, cooperative security, and democratic governance. From a constructivist angle, it underscores the power of narratives, identities, and perceptions in legitimizing strategies that challenge sovereignty while avoiding overt confrontation. The case of Georgia demonstrates that hybrid warfare has tangible consequences for national security, regional stability, and global governance. It has weakened Georgia's defense capabilities, impeded its integration into Euro-Atlantic structures, and generated long-term political instability. At the same time, it has enhanced Russia's strategic position by consolidating its leverage over contested territories and curbing Western expansion. These findings suggest that hybrid warfare is likely to remain a central feature of international politics, not only in the post-Soviet space but also in broader geopolitical rivalries. For policymakers and scholars alike, understanding the mechanisms and implications of hybrid warfare is essential to developing effective responses that preserve stability and uphold international norms in an increasingly complex security environment.

Keywords: Hybrid Warfare, Cyber Operations, Security Strategies, Russia, Georgia

جنگ ترکیبی در منازعات معاصر:

بررسی راهبردها و پیامدهای جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان

رضا رحمتی نویسنده مسئول استادیار روابط بین الملل دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. r.rahmati@basu.ac.ir

حسین امام وردی دانشجوی دکتری روابط بین الملل دانشگاه تهران، تهران، ایران. h.emamverdi@ut.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	در سال‌های اخیر، ظهور جنگ ترکیبی به‌عنوان الگویی نوین در راهبردهای امنیتی، ماهیت منازعات بین‌المللی را با پیچیدگی‌های تازه‌ای مواجه کرده است. جنگ ترکیبی، راهبردی چندلایه و تلفیقی است که با بهره‌گیری هم‌زمان از ابزارهای نظامی، اطلاعاتی، سایبری، اقتصادی، دیپلماتیک و تبلیغاتی، ساختارهای سیاسی و امنیتی کشور هدف را بدون ورود به جنگ تمام‌عیار تضعیف می‌کند. این الگو به‌ویژه در سیاست خارجی روسیه پس از فروپاشی شوروی، جایگاه ویژه‌ای یافته است. با این ملاحظه، سوال اصلی پژوهش حاضر این است که جنگ ترکیبی به‌عنوان الگویی نوین در منازعات معاصر، چه ویژگی‌هایی دارد و راهبردها و پیامدهای کاربست آن توسط روسیه چه تأثیری بر امنیت ملی و وضعیت سیاسی گرجستان داشته است؟ پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش بررسی تاریخی مورد بررسی واقع شده و داده‌ها از منابع مکتوب و برخط گردآوری شده‌اند. بر اساس یافته‌ها، جنگ ترکیبی به‌عنوان الگویی نوین در منازعات معاصر، رویکردی چندبعدی و هم‌افزا دارد که با تلفیق ابزارهای نظامی و غیرنظامی، متعارف و نامتعارف، در پی تحقق اهداف ژئوپلیتیکی است. روسیه از جنگ ترکیبی به‌عنوان ابزاری چندوجهی برای اعمال فشارهای سیاسی، نظامی و روانی بر کشورهای استفاده می‌کند که به سمت نهادهای غربی گرایش یافته‌اند. در این چارچوب، گرجستان به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خاص و تلاش برای پیوستن به ناتو و اتحادیه اروپا، به یکی از اهداف اصلی راهبرد جنگ ترکیبی روسیه تبدیل شده است. استفاده از منازعات حل‌نشده در اوسستای جنوبی و آبخازیا، عملیات روانی، نفوذ اطلاعاتی، مداخلات انتخاباتی و حملات سایبری، از جمله ابزارهایی است که روسیه برای بی‌ثبات‌سازی دولت گرجستان به‌کار برده است.
کلیدواژه‌ها: جنگ ترکیبی، عملیات سایبری، راهبردهای امنیتی، روسیه، گرجستان	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۱۸	

استناد به این مقاله: رحمتی، رضا و امام وردی، حسین. (۱۴۰۴). جنگ ترکیبی در منازعات معاصر: بررسی راهبردها و پیامدهای جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان. پژوهش‌های روابط بین الملل، ۱۵(۲)، ۲۰۱-۲۳۰. doi: 10.22034/irr.2025.511584.2679

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن ایرانی روابط بین الملل

راهبردهای امنیتی دولت‌ها در دهه‌های اخیر دستخوش دگرگونی‌های عمیق و ساختاری شده‌اند؛ دگرگونی‌هایی که به تغییر ماهیت جنگ‌ها از اشکال سنتی، خطی و متعارف به شیوه‌هایی سیال، پیچیده، غیرخطی و چندلایه منجر شده است. این تحولات عمدتاً در بستر ظهور مفاهیم نوین در مطالعات امنیتی، به‌ویژه مفهوم «جنگ ترکیبی»^۱ برجسته شده‌اند؛ مفهومی که به‌عنوان یکی از نمادهای بازتعریف فضای جنگ در قرن بیست‌ویکم، به‌طور فزاینده‌ای جایگاه خود را در گفت‌وگو بین‌الملل تثبیت کرده است. جنگ ترکیبی، برخلاف جنگ‌های متعارف که بر تقابل مستقیم نظامی مبتنی‌اند، به‌کارگیری هم‌زمان و هماهنگ ابزارهای نظامی و غیرنظامی، از جمله جنگ اطلاعاتی، عملیات روانی، نفوذ سیاسی، خرابکاری سایبری، فشار اقتصادی و تحریک منازعات قومی و هویتی را در دستور کار قرار می‌دهد. این شیوه از تقابل، نه تنها به‌منزله ابزاری کارآمد برای پیشبرد اهداف ژئوپلیتیکی تلقی می‌شود، بلکه نشان‌دهنده چرخشی مفهومی در دکترین‌های امنیتی قدرت‌های بزرگ است؛ چرخشی که مرزهای سنتی میان جنگ و صلح، نظامی‌گری و سیاست، و تهدید نرم و سخت را کمرنگ ساخته است. با وجود اهمیت روزافزون این پدیده در تحولات امنیتی بین‌المللی، تاکنون اجماع نظری روشنی پیرامون تعریف، دامنه و ویژگی‌های جنگ ترکیبی، به‌ویژه در ادبیات روابط بین‌الملل، حاصل نشده است. نبود تعریف جامع و مورد توافق، از یک‌سو ناشی از ماهیت سیال و انطباق‌پذیر این نوع جنگ است، و از سوی دیگر به دلیل تنوع مصادیق و ابزارهایی است که بسته به موقعیت ژئوپلیتیکی و اهداف استراتژیک بازیگران، شکل متفاوتی به خود می‌گیرند. از این رو، ضرورت تحلیل مفهومی و کاربردی این پدیده در قالب مطالعات موردی خاص، بیش از پیش احساس می‌شود.

تحولات ژئوپلیتیکی ناشی از الحاق شبه‌جزیره کریمه به فدراسیون روسیه در سال ۲۰۱۴ و تداوم بحران در شرق اوکراین، نقطه عطفی در بازخوانی شیوه‌های نوین جنگ‌افزایی روسیه به‌شمار می‌رود. این تحولات، ضرورت بازتعریف مفاهیم و راهبردهای امنیتی را در سطح بین‌المللی پدید آورد و باعث شد اصطلاحاتی نظیر «جنگ غیرمستقیم»^۲، «جنگ غیرخطی»^۳، «جنگ نسل جدید»^۴ و «جنگ ویژه»^۵، برای

^۱ Hybrid Warfare

^۲ Indirect Warfare

^۳ Non-linear Warfare

^۴ New Generation Warfare

^۵ Special Warfare

توضیح ویژگی‌های متمایز این نوع از تقابل مطرح شوند. با این حال، از سپتامبر ۲۰۱۴ و هم‌زمان با پذیرش رسمی اصطلاح جنگ ترکیبی از سوی ناتو، این واژه به تدریج به مفهومی کلیدی در ادبیات امنیتی غربی و تحلیلی از اقدامات نظامی روسیه تبدیل گردید. جنگ ترکیبی در این گفتمان‌ها، فراتر از یک عملیات نظامی صرف، به مثابه الگویی جامع از به‌کارگیری هم‌افزایانه و چندلایه ابزارهای نظامی و غیرنظامی برای تضعیف حاکمیت، مشروعیت و ثبات سیاسی هدف، تبیین می‌شود. در گفتمان امنیتی روسیه، مفهوم جنگ ترکیبی نه تنها به‌عنوان مجموعه‌ای از تاکتیک‌های غیرمتعارف بلکه به‌عنوان راهبردی کلان و تدافعی برای مقابله با گسترش نفوذ غرب، به‌ویژه ناتو و اتحادیه اروپا در فضای پساشوروی، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این چارچوب، جنگ ترکیبی واکنشی پیش‌دستانه به تهدیدات ادراک‌شده‌ای است که مسکو آن‌ها را متوجه امنیت ژئوپلیتیکی خود در مناطق نفوذ سنتی‌اش می‌داند. از این منظر، تمایز تحلیلی میان خوانش روسی و غربی از این پدیده، امری ضروری است؛ زیرا هر یک بر پایه انگاره‌های متفاوتی از تهدید، امنیت و مشروعیت عمل می‌کنند. بر همین اساس، تحلیل کارکرد جنگ ترکیبی در بستر منازعات منطقه‌ای، به‌ویژه در قفقاز جنوبی، اهمیتی مضاعف می‌یابد. منازعات حل‌نشده در اوستیای جنوبی و آبخازیا نه تنها شاهدی عینی بر کاربرد جنگ ترکیبی توسط روسیه به‌منظور تثبیت نفوذ خود در حاشیه استراتژیک‌اش هستند، بلکه نشان می‌دهند چگونه این راهبرد در پیوند با شکاف‌های داخلی، اقلیت‌های قومی، و نهادهای ناکارآمد امنیتی می‌تولند منجر به بازتعریف معادلات امنیتی منطقه‌ای گردد.

پژوهش حاضر در پنج بخش سامان یافته است. بخش نخست به بررسی پیشینه موضوع اختصاص دارد و مطالعات پیشین مرتبط را مرور و ارزیابی می‌کند. بخش دوم به تبیین چارچوب مفهومی پژوهش می‌پردازد و مفهوم «جنگ» را در ادبیات روابط بین‌الملل از منظر سه رویکرد اصلی یعنی واقع‌گرایی، لیبرالیسم و سازه‌انگاری تحلیل می‌نماید. در بخش سوم، مفهوم «جنگ ترکیبی» مورد واکاوی قرار گرفته و ابهامات نظری و چالش‌های مفهومی مرتبط با آن بررسی می‌شود. بخش چهارم به تحلیل زمینه‌های تاریخی و سیاسی اختلافات میان روسیه و گرجستان می‌پردازد و بسترهای شکل‌گیری و کاربست راهبرد جنگ ترکیبی در مناطق اوستیای جنوبی و آبخازیا را تشریح می‌کند. در نهایت، بخش پنجم به تحلیل راهبردها و پیامدهای جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان پرداخته و تأثیرات آن بر امنیت ملی گرجستان را ارزیابی می‌نماید.

۱. پیشینه پژوهش

مطالعات متعددی در زمینه جنگ ترکیبی و مفاهیم مرتبط با آن نظیر جنگ نسل جدید انجام شده است که هر یک به جنبه‌های مختلف این پدیده نوظهور در روابط بین‌الملل و امنیت جهانی پرداخته‌اند. از جمله این پژوهش‌ها، می‌توان به مقاله مهم آندرو مامفورد (۲۰۱۳) با عنوان «جنگ نیابتی و منازعات ترکیبی» اشاره کرد. وی در این پژوهش با تأکید بر نقش فزاینده بازیگران غیردولتی، ابزارهای نامتقارن و عملیات روانی، نشان می‌دهد که مرزهای کلاسیک میان جنگ و صلح، نظامی و غیرنظامی در منازعات معاصر به شدت تضعیف شده‌اند. مامفورد بر این باور است که در جنگ‌های ترکیبی نوین، استفاده هم‌زمان از جنگ‌های متعارف و نامتقارن، توان بازیگران را در تأثیرگذاری سیاسی و راهبردی افزایش داده است. در همین راستا، فرانک هافمن (۲۰۰۷) در گزارشی تحت عنوان «منازعه در قرن بیست‌ویکم: ظهور جنگ‌های هیبریدی» به صورت نظری و مفصل به مفهوم جنگ ترکیبی پرداخته است. وی با تعریف دقیق جنگ هیبریدی، آن را ترکیبی از تهدیدات سنتی و نوین می‌داند که شامل عملیات کلاسیک نظامی، حملات سایبری، جنگ اطلاعاتی و بسیج گروه‌های شبه‌نظامی است. هافمن ضمن ارلئه چارچوبی نظری، بر ضرورت بازنگری در راهبردهای دفاعی کشورها در برابر چنین تهدیداتی تأکید می‌کند. همچنین، جان جی. مک‌کوئن (۲۰۰۸) در مقاله‌ای با عنوان «جنگ‌های هیبریدی» بر ویژگی‌های شناختی و اطلاعاتی جنگ نسل جدید تمرکز دارد. وی جنگ ترکیبی را محصول تحول در فضای نبرد می‌داند که در آن، بازیگران با بهره‌گیری از ابزارهای سایبری، رسانه‌ای و روانی، نظم امنیتی موجود را به چالش می‌کشند. مک‌کوئن به‌ویژه بر اهمیت کنترل ادراک عمومی و تضعیف انسجام داخلی دشمن از طریق عملیات غیرنظامی تأکید می‌کند.

با وجود این پژوهش‌ها، خلأ تحقیقاتی در بررسی راهبردهای روسیه در جنگ ترکیبی علیه گرجستان و پیامدهای آن بر امنیت ملی و سیاست خارجی گرجستان مشهود است. پژوهش حاضر با تمرکز بر این خلأ، به تحلیل جایگاه جنگ ترکیبی در دکترین امنیتی روسیه و بررسی راهبردها و پیامدهای آن بر امنیت ملی گرجستان و وضعیت سیاسی این کشور در منطقه قفقاز می‌پردازد. در این راستا، پژوهش با هدف ارائه تحلیلی جامع و دقیق از تعاملات میان جنگ ترکیبی و منازعات منطقه‌ای، به‌ویژه در عرصه‌های سیاسی و امنیتی گرجستان، سازماندهی شده است.

۲. چارچوب مفهومی: جنگ در ادبیات روابط بین‌الملل

جنگ همواره یکی از محورهای اساسی در مطالعات روابط بین‌الملل بوده و نظریه‌پردازان این حوزه از دیدگاه‌های متنوعی به بررسی آن پرداخته‌اند. در یک دسته‌بندی کلی، این دیدگاه‌ها را می‌توان در دو طیف کل‌نگر و جزءنگر جای داد؛ به طوری که در یک سوی این طیف، نقش عامل انسانی و در سوی دیگر، ساختارهای کلان نظام بین‌الملل مورد تأکید قرار می‌گیرد (Moshirzadeh, 2005: 70). در این راستا، مروری بر دیدگاه‌های مطرح شده در این حوزه ضروری به نظر می‌رسد.

واقع‌گرایی سنتی، جنگ را ناشی از ذات انسان یا پیامد آنارشی نظام بین‌الملل تلقی کرده و موازنه قدرت را راهکاری برای جلوگیری از آن معرفی می‌کند. در مقابل، واقع‌گرایی مدرن، جنگ را نتیجه نادیده گرفتن واقعیات سیاسی و تأکید بر سیاست بازدارندگی می‌داند. واقع‌گرایی ساختاری، جنگ را در سطوح فرد، دولت و نظام بین‌الملل تحلیل کرده و آنارشی بین‌المللی را عامل اصلی تداوم جنگ می‌داند (Waltz, 1979: 163). از این منظر، ثبات در نظام بین‌الملل از طریق موازنه قدرت یا بازدارندگی هسته‌ای امکان‌پذیر است. در همین راستا، نظریه ثبات هژمونیک نیز قدرت هژمون را ضامن نظم بین‌المللی می‌داند. واقع‌گرایی نوکلاسیک علاوه بر ساختار آنارشیستیک، بر ادراک رهبران سیاسی از تهدیدات خارجی تأکید دارد و به جای موازنه قدرت، موازنه تهدید را راهکاری برای کاهش احتمال جنگ معرفی می‌کند. در مقابل واقع‌گرایی که جنگ را امری طبیعی و ناشی از سرشت انسانی یا آنارشی نظام بین‌الملل می‌داند، لیبرالیسم بر این باور است که صلح وضعیت غالب در روابط بین‌الملل است و امکان تحقق صلح پایدار وجود دارد (Moshirzadeh, 1384: 75-78). از این منظر، جنگ ریشه در فقدان آزادی سیاسی و اقتصادی یا سلطه حکومت‌های غیردموکراتیک دارد. لیبرالیسم سنتی معتقد است که گسترش لیبرال‌دموکراسی، جنگ را از میان برداشته و تاریخ را به پایان می‌رساند. بر این اساس، کشورهایی که ارزش‌های دموکراتیک را پذیرفته‌اند، تمایل کمتری به توسل به زور دارند و نظریه صلح دموکراتیک بر کاهش درگیری‌ها تأکید دارد، مگر در مواردی که دموکراسی‌ها برای دفاع از خود یا حمایت از حقوق بشر اقدام نظامی کنند (Fukuyama, 1992).

لیبرالیسم فراملی، نقش کنشگران غیردولتی را در کاهش تنش‌های بین‌المللی برجسته می‌سازد. نولیبرالیسم و نهادگرایی لیبرال، با پذیرش آنارشی نظام بین‌الملل، بر اهمیت نهادها و رژیم‌های بین‌المللی در تنظیم رفتار دولت‌ها تأکید دارند. در این چارچوب، نولیبرالیسم نهادگرا، رژیم‌های بین‌المللی را ابزاری برای کاهش عدم اطمینان، افزایش مسئولیت‌پذیری، و تسهیل همکاری در محیط

آنارشیستیک دانسته و معتقد است که این سازوکارها می‌توانند احتمال وقوع جنگ را کاهش دهند. بر اساس دیدگاه مکتب انگلیسی، حتی در شرایط آنارشی و فقدان اقتدار مرکزی، امکان ایجاد نظم و کاهش منازعات میان دولت‌ها وجود دارد (Bull, 1977). باین‌حال، این به معنای حذف کامل منازعه نیست، بلکه این نظریه پردازان معتقدند که تعارضات در چارچوب حقوق بین‌الملل و اصول اخلاقی، در یک جامعه بین‌المللی متشکل از دولت‌هایی با منافع و ارزش‌های مشترک، کنترل می‌شود. این دولت‌ها به رعایت قواعد مشترک متعهد بوده و در نهادهای بین‌المللی مشارکت دارند. برخی از شارحان این مکتب، آنارشی را نه به‌عنوان نبود نظم، بلکه به معنای فقدان حکومت تعبیر کرده و درعین‌حال، نسبت به بروز غرب‌ستیزی ناشی از تفاوت‌های فرهنگی و نبود قواعد مشترک میان تمدن غرب و سایر فرهنگ‌ها ابراز نگرانی می‌کنند (McNeill & Wight, 1993).

از سوی دیگر، سازه‌انگاران بر این باورند که نظریه‌های عقل‌گرایانه، از جمله نواقعی‌گرایی و نولیبرالیسم، در تبیین تحولات نظام بین‌الملل پس از جنگ سرد ناکام بوده‌اند. آن‌ها استدلال می‌کنند که نواقعی‌گرایان صرفاً به ساختارهای مادی مانند موازنه قدرت و نولیبرال‌ها به ساختارهای اقتصادی کاپیتالیستی توجه دارند، درحالی‌که نقش هنجارها، ایده‌ها و معانی در شکل‌دهی به هویت، منافع و رفتار کنشگران نادیده گرفته شده است (Burchill et al, 2013: 196). از دیدگاه ونت، نه ساختارهای مادی مورد تأکید واقع‌گرایان و نه نهادهای لیبرال‌ها به‌تنهایی برای تبیین رفتار سیاسی کافی هستند؛ بلکه لازم است از طریق گفتمان ساختاریابی نمادین، پیوندی میان این دو برقرار شود (Wendt, 1992: 402). در این چارچوب، آنارشی و تأثیر آن بر کنش‌های سیاسی امری ایستا و تغییرناپذیر نبوده و می‌تواند دگرگون شود.

با بررسی اجمالی مهم‌ترین نظریه‌های مطرح در روابط بین‌الملل، می‌توان سه رهیافت واقع‌گرای، لیبرالیسم و سازه‌انگاری را به‌عنوان چارچوب مفهومی مناسب برای تحلیل جنگ ترکیبی برگزید. هر یک از این نظریه‌ها، با تمرکز بر مؤلفه‌ها و سطح تحلیل خاص خود، امکان درک بهتر از ابعاد پیچیده جنگ نسل جدید را فراهم می‌آورند. در جدول زیر، ابعاد مفهومی جنگ ترکیبی در بستر این سه رویکرد نظری مقایسه و ترسیم شده است.

نظریه	سطح تحلیل	منطق جنگ	کارویژه جنگ ترکیبی	نمونه تحلیلی در جنگ روسیه- گرجستان
واقع‌گرایی (نواقص‌گرایی)	ساختار نظام بین‌الملل	رقابت قدرت و آنارشی	حفظ موازنه قدرت، بازدارندگی، دفاع از حوزه نفوذ	استفاده روسیه از عملیات نظامی و اطلاعاتی برای مهار گسترش ناتو و بازتولید نفوذ در «خارج نزدیک»
لیبرالیسم (نهادگرایی، صلح دموکراتیک)	نهادها و قواعد بین‌المللی	وابستگی متقابل، نقش نهادها، دموکراسی	ناکارآمدی نهادهای بین‌المللی در مهار تجاوز؛ کاربرد جنگ ترکیبی برای مقابله با ارزش‌های دموکراتیک	ناتوانی سازمان ملل و OSCE در مهار بحران؛ استفاده روسیه از تاکتیک‌های جنگ ترکیبی علیه گرجستان غرب‌گرا
سازه‌انگاری (ساخت‌یابی ونت)	هویت، معنا، گفتمان	بازتعریف منافع و هویت	عملیات روانی، روایت‌سازی، هویت‌سازی سیاسی-فرهنگی	بهره‌گیری از رسانه، گفتمان‌سازی هویتی و بازنمایی نقش «مدافع اقلیت‌های روس‌تبار» در اوستیای جنوبی و آبخازیا

جدول ۱- چارچوب مفهومی جنگ ترکیبی در سه رهیافت نظری روابط بین‌الملل

۳. جنگ ترکیبی: تعاریف، ابهامات و چالش‌های مفهومی

مفهوم جنگ ترکیبی با وجود اهمیت فزاینده در مطالعات راهبردی، همچنان با ابهامات نظری و عملی مواجه است. این پدیده گاه با عناوینی چون «درگیری چندجانبه»، «تهدید ترکیبی»^۲ یا «عملیات تأثیرگذاری»^۳ مطرح شده که هر کدام ابعادی از ماهیت چندگانه آن را برجسته می‌سازند. مطالعات اخیر نشان می‌دهد که این تنوع اصطلاحی گاه به سردرگمی و ابهام در فهم دقیق آن منجر شده است

¹ Multilateral Conflict

² Hybrid Threat

³ Influence Operations

(Mumford & Carlucci, 2023). استفاده نهادهای بین‌المللی مانند ناتو از واژه تهدید ترکیبی بیشتر بر امکان وقوع این پدیده تأکید دارد تا وقوع بالفعل آن، لذا قادر به توصیف ماهیت عملیاتی جنگ ترکیبی نیست. به‌علاوه، تأکید صرف بر واژه جنگ نیز ناکافی است؛ چرا که این مفهوم تنها به درگیری مسلحانه محدود نمی‌شود و ابزارهای رسانه‌ای، سایبری و اقتصادی را نیز در بر می‌گیرد (Hybrid CoE, 2018). ناتو در نسخه ۲۰۲۲ از سند راهبردی خود، جنگ ترکیبی را «تلفیق ابزارهای سخت و نرم برای ایجاد بی‌ثباتی و سردرگمی» معرفی کرده ولی هنوز تمایز عملی آن با جنگ سایبری یا شناختی مشخص نیست (NATO Hybrid Threats Report, 2024). همچنین، مرکز تعالی اروپایی مقابله با تهدیدات ترکیبی نیز اشاره می‌دارد که ابهام ساختاری و تاکتیکی، محور تفکیکی این جنگ‌ها از سایر انواع است (European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, 2020). گزارش کنفرانس امنیتی مونیخ (۲۰۱۵) سعی کرد چارچوبی پان‌اروپایی برای جنگ ترکیبی ایجاد کند. این چارچوب ابزارهایی شامل دیپلماسی هجومی، جنگ اطلاعاتی، تحریک ناآرامی داخلی، حمایت از گروه‌های نیابتی، جنگ اقتصادی و حملات سایبری را معرفی کرد، اما به دلیل گستردگی زیاد، امکان استفاده عملی و شناسایی دقیق رویدادها را کم‌رنگ ساخت (Munich Security Conference, 2015: 34).

یکی از مشکلات اصلی در ادبیات موجود، هم‌پوشانی مفهومی جنگ ترکیبی با پدیده‌هایی چون جنگ نسل جدید، درگیری ناخطی و عملیات شناختی است. برای مثال، آندرو مامفورد و پاسکال کارلوچی (۲۰۲۳) استدلال می‌کنند که «ابهام» ویژگی محوری این نوع جنگ است؛ مبهم بودن نیت‌ها و ابزارها در ساختار آن، نه نقطه ضعف بلکه عنصر کلیدی کارکردی آن محسوب می‌شود (Mumford & Carlucci, 2023: 195). با این حال، به دلیل پیچیدگی ذاتی و تنوع ابزارها، بازیگران و محیط‌های عملیاتی، بسیاری از تلاش‌ها برای تعریف چارچوب مفهومی مشخص برای جنگ ترکیبی، نه تنها به اجماع نظری نینجامیده، بلکه گاه موجب افزایش سردرگمی در تمایزگذاری میان مفاهیم مجاور شده است. این وضعیت، بازتابی از ماهیت چندوجهی، دینامیک و سیال جنگ ترکیبی است؛ پدیده‌ای که به‌طور هم‌زمان عناصر نظامی، سیاسی، اطلاعاتی، اقتصادی و سایبری را در سطوح مختلف با هم تلفیق می‌کند و همین ویژگی، تحلیل نظری و عملی آن را به چالشی مضاعف تبدیل کرده است. در نتیجه،

¹ Ambiguity

می‌توان استدلال کرد که تلاش برای دستیابی به تعریفی واحد و جامع از جنگ ترکیبی، بیش از آنکه به ساده‌سازی مفهومی منجر شود، پیچیدگی‌های تحلیلی این پدیده را دوچندان کرده است.

مفهوم جنگ ترکیبی اگرچه اخیراً در ادبیات امنیتی به‌عنوان یک پدیده نوین تحلیل شده، اما ماهیتی تاریخی دارد که از درگیری‌های قدیمی‌تر نشأت می‌گیرد. کیر گیلز، تحلیلگر برجسته روابط قدرت، استدلال می‌کند که جدای از نامی که امروز بر آن گذاشته‌ایم، این روش‌ها در طول تاریخ وجود داشته‌اند و تحول آن بیشتر در افزودن ابعاد دیجیتال، رسانه‌ای و اطلاعاتی به تاکتیک‌های سنتی است (Giles, 2019: 1). استفاده گسترده از اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، امکان انتشار هدفمند اطلاعات غلط را برای بازیگران دولتی و غیردولتی فراهم کرده که به‌نحو نامحسوسی افکار عمومی را در داخل و خارج از مرزها تحت تأثیر قرار می‌دهد. از منظر تاریخی، اصطلاح جنگ ترکیبی نخستین بار در رساله‌ی ویلیام ج. نِمت (۲۰۰۲) مطرح شد. نِمت با بررسی جنگ‌های چین، نشان داد که پیوند میان ساختار اجتماعی قبیله‌ای، نیروهای رسمی و نامنظم و فناوری‌های نسبتاً مدرن، قالبی جدید از درگیری را شکل داده است که او آن را جنگ ترکیبی نامید. او تأکید کرد که این مدل نه‌تنها نوعی ارتقاء یافته از جنگ چریکی است، بلکه با بهره‌گیری از فناوری و ساختارهای بسیجی مدرن، اثربخشی بیشتری داشته است (Nemeth, 2002: 25). توسعه نظری این مفهوم پس از جنگ دوم لبنان در سال ۲۰۰۶ و با تلاش‌های فرانک جی. هافمن ادامه یافت. هافمن یکی از شناخته‌شده‌ترین تعاریف از جنگ ترکیبی را ارائه کرد. به گفته او، جنگ ترکیبی به‌طور هم‌زمان شامل مجموعه‌ای از روش‌ها، از جمله قابلیت‌های متعارف، تاکتیک‌های نامنظم، تروریسم و اقدامات مجرمانه است که در راستای دستیابی به اهداف سیاسی مورد استفاده قرار می‌گیرند (Hoffman, 2007: 14).

بر اساس تحلیل هافمن، تهدید ترکیبی زمانی پدیدار می‌شود که یک بازیگر به‌طور هم‌زمان از ترکیبی از ابزارهای جنگی و غیرجنگی برای پیگیری اهداف خود بهره‌برد. باین‌حال، هافمن نیز محدودیت‌هایی را در تعریف خود شناسایی کرده است. او تأکید می‌کند که این تعریف بیشتر بر ترکیب اشکال مختلف خشونت و تاکتیک‌های نظامی متمرکز است و اقدامات غیرخشونت‌آمیز دیگر را کمتر در نظر می‌گیرد. از نظر او، جنگ ترکیبی علاوه بر ویژگی‌های مرسوم، با بهره‌گیری گسترده از تروریسم و اشکال متنوعی از جرایم نیز مشخص می‌شود (Hoffman, 2007: 16). پس از جنگ لبنان در سال ۲۰۰۶، مباحث پیرامون جنگ ترکیبی به‌طور موقت کاهش یافت و به‌جای آن، توجه به نسل جدیدی از جنگ‌های متعارف که عناصر نامتقارن را نیز در بر می‌گرفتند، معطوف شد. در این راستا، بحث‌هایی در

میان کارشناسان دفاعی ایالات متحده درباره ماهیت جنگ روسیه و گرجستان در سال ۲۰۰۸ شکل گرفت که منجر به پیدایش دو رویکرد متفاوت شد. نیروی هوایی ایالات متحده این درگیری را در چارچوب جنگ ترکیبی تحلیل کرد، در حالی که سایر نهادها، به ویژه با در نظر گرفتن محدودیت‌های سیاسی، از اصطلاح تهدید ترکیبی استفاده کردند تا ماهیت چندوجهی این درگیری را منعکس کنند (Smith, 2010: 14). با وجود آنکه وزارت دفاع ایالات متحده هنوز تعریف رسمی از اصطلاح جنگ ترکیبی ارائه نکرده است، تعاریف غیررسمی این مفهوم در ادبیات نظامی این کشور قابل مشاهده است. به عنوان نمونه، فرماندهی نیروهای مشترک ایالات متحده، جنگ ترکیبی را به عنوان درگیری‌ای تعریف می‌کند که توسط بازیگران دولتی و یا غیردولتی با استفاده از روش‌های متنوع، از جمله قابلیت‌های متعارف، تاکتیک‌های نامنظم و اقدامات مجرمانه، صورت می‌پذیرد (Smith, 2010: 17).

بریتانیا نیز از دهه ۲۰۰۰ به تهدیدات ترکیبی توجه ویژه نشان داده و در اسناد رسمی دفاعی خود به تحلیل محیط راهبردی جنگ ترکیبی پرداخته است. در دکتترین دفاع مشترک بریتانیا، تهدید ترکیبی به حالتی اشاره دارد که در آن بازیگران دولتی یا غیردولتی به‌طور هم‌زمان از ابزارهای متنوعی مانند سلاح‌های پیشرفته متعارف، تاکتیک‌های نامنظم، تروریسم و فعالیت‌های مخرب غیرقانونی بهره می‌برند تا نظم سیاسی و اجتماعی مطلوب را تضعیف کنند (Ministry of Defence, 2009). پس از وقایع اوکراین در سال ۲۰۱۴، به ویژه الحاق کریمه، نگرش به جنگ ترکیبی دستخوش تحولات اساسی شد. اقدامات روسیه در این سال برای کشورهای غربی به عنوان هشدار جدی تلقی شد و موجب شد مباحث پیرامون امنیت آینده اروپا و راهبردهای مقابله با این تهدیدات نوظهور مجدداً مورد توجه قرار گیرد. از جمله، در گزارش نهایی کنفرانس امنیتی مونیخ در سال ۲۰۱۵، این موضوع به عنوان یکی از چالش‌های کلیدی امنیت بین‌الملل مطرح شد. در ادامه، در آوریل ۲۰۱۷، ناتو و اتحادیه اروپا با امضای یک یادداشت تفاهم، «مرکز برتری ترکیبی»^۱ را در فنلاند تأسیس کردند که مأموریت اصلی آن تحلیل و طراحی راهبردهایی برای شناسایی و مقابله با نقاط ضعف دشمن بود (Hybrid CoE, 2018).

۳-۱. مؤلفه‌ها و راهبردهای رسانه‌ای در جنگ ترکیبی

جنگ ترکیبی معاصر بر پایه استفاده هم‌زمان و هماهنگ از طیف گسترده‌ای از ابزارهای نظامی و غیرنظامی ساخته شده است. یکی از مؤلفه‌های مرکزی این نوع جنگ، ابزارهای رسانه‌ای و تبلیغاتی

¹ Hybrid Centre of Excellence

هستند که با توسعه فناوری‌های ارتباطی از جمله اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، کاربرد و تأثیرگذاری آن‌ها افزایش چشمگیری یافته است. مهم‌ترین ابزارها و تاکتیک‌های رسانه‌ای مورد استفاده در جنگ ترکیبی عبارت‌اند از:

- انتشار اخبار جعلی و جنگ اطلاعاتی: انتشار گزاره‌های نادرست یا تحریف‌شده مطابق با اهداف راهبردی، برای تغییر ادراک عمومی یا ایجاد سردرگمی؛
- نفوذ و کنترل رسانه‌های داخلی: حمایت یا فشار بر رسانه‌ها برای جهت‌دهی به جهت‌گیری خبری به نفع بازیگر مهاجم؛
- نشت اطلاعات استراتژیک: افشای هدفمند اسناد یا داده‌ها به منظور ضربه زدن به مشروعیت دولت هدف یا القای بی‌کفایتی؛
- حمایت مالی از احزاب، سازمان‌ها و اعتراضات: استفاده از منابع مالی برای تسهیل سازماندهی اعتراضات و فشار اجتماعی؛
- اهرم‌سازی اقتصادی و استفاده از گروه‌های نیابتی: اعمال فشار اقتصادی همراه با حمایت از نیروهای نامحسوس؛
- استفاده از سازمان‌های مذهبی و پارلمانی: بهره‌گیری از نهادهای رسمی و غیررسمی برای مشروعیت‌بخشی به اقدامات مهاجم (Treverton et al., 2018: 46-47).

اگرچه اصطلاح جنگ ترکیبی به‌عنوان مفهومی جامع مطرح می‌شود، اما درک دقیق آن مستلزم تمایزگذاری میان آن و سایر اشکال نوین جنگ همچون جنگ سایبری، جنگ اطلاعاتی و جنگ رسانه‌ای است. هر یک از این اشکال، ماهیت، ابزارها و اهداف خاص خود را دارند.

پرتال جامع علوم انسانی

نوع جنگ	تعریف اجمالی	ابزارها / روش‌ها	نقطه تمایز با جنگ ترکیبی
جنگ ترکیبی	بهره‌گیری هم‌زمان و تلفیقی از روش‌های نظامی و غیرنظامی، متعارف و نامتعارف، برای تضعیف دولت یا نظام هدف	عملیات نظامی، حملات سایبری، جنگ روانی، نفوذ اطلاعاتی، حمایت از شورش‌ها	ترکیب هم‌زمان چندین ابزار در یک راهبرد جامع و چندلایه
جنگ سایبری	حملات مبتنی بر فناوری اطلاعات و شبکه برای ایجاد اختلال، سرقت اطلاعات یا تخریب زیرساخت‌ها	بدافزار، حملات DDoS (حملات انکار سرویس توزیع‌شده)، نفوذ به زیرساخت دیجیتال	تمرکز صرف بر حوزه سایبری؛ بدون لزوماً تلفیق با دیگر حوزه‌ها
جنگ اطلاعاتی	کنترل، دست‌کاری یا تحریف اطلاعات برای اثرگذاری بر تصمیم‌گیری سیاسی یا رفتار جمعی	دروغ‌پراکنی، افشاگری هدفمند، عملیات اطلاعاتی و ضداطلاعات	تمرکز بر محتوای اطلاعات و ادراک مخاطب؛ ممکن است بخشی از جنگ ترکیبی باشد
جنگ رسانه‌ای	بهره‌گیری از رسانه‌ها برای شکل‌دهی به افکار عمومی و مشروعیت‌زدایی از دشمن	شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های رسمی، پیام‌های تبلیغاتی	تمرکز بر روایت‌سازی و عملیات روانی؛ بخشی از راهبرد کلان در جنگ ترکیبی

جدول ۲- تمایز مفهومی جنگ ترکیبی با جنگ‌های رسانه‌ای، اطلاعاتی و سایبری

(Mumford & Carlucci, 2023)

۲-۳. تحلیل مفهومی ساختار و ویژگی‌های جنگ ترکیبی

برای درک عمیق‌تر از ساختار جنگ ترکیبی، دیدگاه دیوید کیلوکولن اهمیت بسزایی دارد. او این مفهوم را پدیده‌ای پیچیده و چندلایه توصیف می‌کند که پیوندی راهبردی میان نیروهای مسلح و غیرمسلح، فعالیت‌های نظامی و غیرنظامی، و همچنین بازیگران دولتی و غیردولتی برقرار می‌سازد. این پیوندها می‌توانند در قالب کنش‌های خشونت‌آمیز یا غیرخشونت‌آمیز نمود یابند و از ویژگی چندسطحی و تطبیقی بالایی برخوردارند (Kilcullen, 2009: 30). کیلوکولن تأکید دارد که جنگ ترکیبی صرفاً به

بهره‌گیری از قدرت نظامی محدود نمی‌شود، بلکه به‌طور هم‌زمان از ابزارهایی چون فشار اقتصادی، نفوذ ایدئولوژیک-مذهبی، اقدامات بشردوستانه تاکتیکی برای جلب افکار عمومی، عملیات اطلاعاتی و سایبری، همکاری با گروه‌های جنایی سازمان‌یافته، خرابکاری زیرساختی و انتشار اطلاعات گمراه‌کننده بهره می‌گیرد. این مجموعه ابزارها با هدف بی‌ثبات‌سازی ساختارهای سیاسی-اجتماعی هدف، تضعیف اراده تصمیم‌گیری و القای سردرگمی استراتژیک به‌کار گرفته می‌شوند.

در همین راستا، «جیکوبز و لاسکونجاریاس»^۱ نیز جنگ ترکیبی را شکلی از درگیری تعریف می‌کنند که در آن مرز میان جنگ کلاسیک، عملیات نامنظم و تاکتیک‌های نوین اطلاعاتی عملاً محو شده و بازیگران دولتی و غیردولتی از ابزارهای متنوع نظامی و غیرنظامی برای تسلط بر میدان نبرد فیزیکی و فضای راهبردی بهره می‌برند. از دید آن‌ها، آنچه جنگ ترکیبی را از سایر گونه‌های منازعه متمایز می‌سازد، هم‌افزایی روش‌ها و ابزارها و نیز انعطاف‌پذیری تاکتیکی برای سازگاری با محیط در حال تغییر است که قدرت تخریبی، پیچیدگی و اثربخشی آن را به‌شدت افزایش می‌دهد (Jacobs & Lasconjarias, 2015: 2-3).

در چارچوب تحولات اخیر امنیتی، تحلیلگران نیز بر همین ویژگی‌های ترکیبی و چندبعدی تأکید دارند. به‌طور مثال، «چالیشکان»^۲ جنگ ترکیبی را نه یک نوع خاص از جنگ، بلکه یک الگوی پویا و متحول از تقابل چندلایه‌ای میان کنشگران در سطوح محلی، منطقه‌ای و جهانی معرفی می‌کند که از رسلنه، قانون، اقتصاد و جامعه مدنی به‌عنوان ابزارهای راهبردی بهره می‌گیرد (Caliskan, 2019). یکی از تعاریف کلیدی از جنگ ترکیبی، در گزارش ۲۰۲۴ مرکز مطالعات راهبردی و بین‌المللی تأکید شده است. این نهاد جنگ ترکیبی را نمونه‌ای از «عملیات تمام‌طیفی»^۳ می‌داند، که نیروهای مهاجم با تلفیق ابزارهای نظامی متعارف، استراتژی‌های نامتقارن، حملات تروریستی، فعالیت‌های جنایی سازمان‌یافته، سایبری، اقتصادی، رسانه‌ای، و اطلاعاتی قصد دارند بر میدان نبرد فیزیکی و لجستیکی و همچنین فضای ایدئولوژیک، مشروعیتی و مدیریتی حاکم شوند (CSIS, 2024). در مجموع، جنگ ترکیبی به‌عنوان یکی از پیچیده‌ترین و چندلایه‌ترین اشکال درگیری‌های معاصر، با بهره‌گیری از ابزارها و تاکتیک‌های متنوع نظامی و غیرنظامی، مرزهای سنتی جنگ را بازتعریف کرده است. اگرچه همچنان اجماعی نظری پیرامون حدود دقیق این مفهوم وجود ندارد، اما پژوهش‌های

¹ Jacobs & Lasconjarias

² Caliskan

³ full-spectrum operations

صورت گرفته در دهه گذشته برخی ویژگی‌های کلیدی را شناسایی کرده‌اند که جنگ ترکیبی را از سایر اشکال جنگی، نظیر جنگ متعارف، چریکی یا سایبری، متمایز می‌سازد. این ویژگی‌ها عبارتند از: (Bargues & Bourekba, 2022).

- ۱) شدت پایین درگیری: استفاده از درگیری‌های محدود برای جلوگیری از واکنش نظامی گسترده و حفظ حالت انکارپذیری؛
- ۲) ابهام هویتی: مبهم‌سازی نقش و عواملان عملیات برای ایجاد سردرگمی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و نظامی؛
- ۳) ابزارهای چندبعدی: تلفیق ابزارهای نظامی، سایبری، رسانه‌ای، اقتصادی و سیاسی به‌طور همزمان و هماهنگ؛
- ۴) بازیگران نیابتی: بهره‌گیری از گروه‌های شبه‌نظامی یا بازیگران غیردولتی برای افزایش انعطاف‌پذیری و انکارپذیری؛
- ۵) فناوری پیشرفته: استفاده از فناوری‌های مدرن مانند پهپادها، حملات سایبری و سیستم‌های اطلاعاتی پیشرفته؛
- ۶) جنگ اطلاعاتی و روانی: به‌کارگیری عملیات رسانه‌ای، تبلیغات و نشر اطلاعات نادرست برای تأثیرگذاری بر افکار عمومی؛
- ۷) فشار اقتصادی: اعمال تحریم‌ها، محدودیت‌های تجاری و وابستگی‌های اقتصادی برای ایجاد فشار و بی‌ثباتی؛
- ۸) خرابکاری زیرساخت‌ها: هدف قرار دادن زیرساخت‌های حیاتی مانند انرژی، ارتباطات و حمل‌ونقل برای ایجاد اختلال؛
- ۹) هماهنگی چندسطحی: اجرای عملیات همزمان در حوزه‌های فیزیکی، سایبری و اطلاعاتی با برنامه‌ریزی دقیق و منسجم؛
- ۱۰) هدف‌گیری مشروعیت: تضعیف اعتماد عمومی و انسجام اجتماعی در کشور هدف برای کاهش مقاومت در برابر اقدامات مهاجم.

۴. پیشینه اختلافات روسیه و گرجستان: زمینه‌سازی برای کاربست جنگ ترکیبی

ریشه‌های منازعات میان روسیه و گرجستان به تحولات تاریخی، فرهنگی و ژئوپلیتیکی پیچیده منطقه قفقاز جنوبی بازمی‌گردد. مناسبات این دو بازیگر طی سده‌های گذشته با نوعی پیوستگی سلطه‌آمیز،

واگرایی سیاسی، و در نهایت برخورد راهبردی تعریف شده است. نخستین مرحله این روند، به الحاق تدریجی گرجستان به امپراتوری روسیه در اوایل قرن نوزدهم بازمی‌گردد؛ زمانی که گرجستان پس از چند قرن قرار داشتن در حاشیه رقابت‌های ایران صفوی، عثمانی و روسیه تزاری، نهایتاً تحت سیطره مسکو قرار گرفت. این امر گرچه ثباتی نسبی به منطقه آورد، اما زمینه‌ساز ایجاد شکاف‌های هویتی، مقاومت‌های فرهنگی و بحران‌های دیرپای قومیتی شد. در دوره اتحاد جماهیر شوروی، این کشور با اتخاذ سیاست‌های تمرکزگرایانه، هویت ملی گرجی را به صورت سیستماتیک تضعیف کرد. با این حال، گرجستان به یکی از مراکز فعال ملی‌گرایی شوروی در دهه ۱۹۸۰ تبدیل شد. فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱ موجب اعلام استقلال گرجستان شد، اما این استقلال به سرعت با بحران‌های قومی در آبخازیا و اوستیای جنوبی و تشدید مداخلات روسیه مواجه گردید. روسیه از ابتدا تلاش کرد تا با حمایت سیاسی، نظامی و اقتصادی از جنبش‌های جدایی‌طلبانه در این مناطق، کنترل خود را بر قفقاز جنوبی حفظ کند و مانع از پیوستن گرجستان به ساختارهای غرب‌محور مانند ناتو شود (Chertkova, 2011: 43). قرار گرفتن گرجستان در ساختار شوروی، هرچند موجب تثبیت موقعیت این کشور در نظم شوروی شد، اما نارضایتی‌های داخلی را نیز تقویت کرد. با مرگ استالین و آغاز اصلاحات خروشچف، نارضایتی‌ها در گرجستان افزایش یافت. در دهه ۱۹۸۰، سیاست‌های اصلاحی گورباچف مانند پروسترویکا و گلاسنوست زمینه را برای رشد جنبش‌های ملی‌گرایانه در گرجستان فراهم کرد. این تحولات، به ویژه در مناطق آبخازیا و اوستیای جنوبی، موجب افزایش تنش‌ها شد (Cheterian, 2008: 694). چراکه اقلیت‌های قومی ساکن این مناطق، از قدرت گرفتن ناسیونالیسم گرجی احساس تهدید کرده و برای حمایت به مسکو نزدیک‌تر شدند. در این فضا، روسیه با حمایت سیاسی و نظامی از گروه‌های جدایی‌طلب، نفوذ خود را در این مناطق تقویت کرد و از آن‌ها به عنوان ابزاری برای فشار بر دولت تقلیس استفاده نمود. پس از فروپاشی شوروی، این حمایت‌ها تشدید شد و در نهایت به بروز بحران‌های جدی در روابط دو کشور انجامید. افزایش رویکرد غرب‌گرایانه گرجستان پس از انقلاب رز در ۲۰۰۳، موجب تشدید تنش‌ها شد و روسیه به صورت فزاینده‌ای از راهبردهای جنگ ترکیبی بهره گرفت. ابزارهایی همچون جنگ اطلاعاتی، حمایت از گروه‌های نیابتی، فشار دیپلماتیک و جنگ سایبری، در دستور کار مسکو قرار گرفت تا نفوذ استراتژیک خود را در منطقه حفظ کند (Lynch, 2008: 839). اعتراضات گسترده مردمی در پاییز سال ۲۰۰۳، که در واکنش به فساد سیستماتیک، ناکارآمدی دولت و بحران‌های اقتصادی ساختاری شکل گرفت، در نهایت به تحولی بنیادین در ساختار

سیاسی گرجستان منجر شد که در ادبیات سیاسی با عنوان «انقلاب گل رز»^۱ شناخته می‌شود. محرک اصلی این انقلاب، تقلب گسترده در انتخابات پارلمانی ۲ نوامبر ۲۰۰۳ بود که از سوی ناظران بین‌المللی و داخلی فاقد مشروعیت ارزیابی شد (Usupashvili, 2004: 96). این رویداد، زمینه‌ساز اعتراضات گسترده در تفلیس به رهبری میخائیل ساکاشویلی، وزیر پیشین دادگستری و یکی از چهره‌های اصلاح‌طلب گرجستان شد. در روز ۲۳ نوامبر ۲۰۰۳، تحت فشار شدید افکار عمومی و حمایت ضمنی غرب، «ادوارد شواردنادزه»^۲ از قدرت کناره‌گیری کرد. انقلاب گل رز به‌عنوان مدلی از تغییر رژیم مسالمت‌آمیز با حمایت ایالات متحده و مشارکت جامعه مدنی شناخته شد (Mihálíkova, 2010). تنها چند هفته بعد، در ۴ ژانویه ۲۰۰۴، «میخائیل ساکاشویلی»^۳ با کسب بیش از ۹۰٪ آرا به ریاست‌جمهوری رسید و موجی از اصلاحات سیاسی، اقتصادی و نهادی را آغاز کرد. دولت جدید، مبارزه با فساد و اصلاحات اقتصادی را به‌عنوان اولویت‌های اصلی در دستور کار قرار داد. طی این دوره، شاخص‌های اقتصادی به‌طور محسوسی بهبود یافتند و پروژه‌های راهبردی انرژی مانند خط لوله نفت باکو-تفلیس-جیهان و خط لوله گاز قفقاز جنوبی به بهره‌برداری رسیدند که نقش گرجستان را به‌عنوان گذرگاه کلیدی انرژی در منطقه قفقاز جنوبی تقویت کرد.

در عرصه سیاست خارجی، ساکاشویلی رویکردی غرب‌گرایانه اتخاذ کرد و تلاش‌های گسترده‌ای برای عضویت گرجستان در ناتو و نزدیکی به اتحادیه اروپا انجام داد. این جهت‌گیری جدید، در چارچوب گفتمان «بازگشت به غرب»، تلاش داشت گرجستان را به‌عنوان مدلی از دموکراسی نوپا در حاشیه اوراسیا معرفی کند. با این حال، این سیاست‌ها موجب تنش فزاینده با روسیه شد. کرملین، که گرجستان را بخشی از حوزه نفوذ سنتی خود قلمداد می‌کند، رویکرد غرب‌گرایانه تفلیس را تهدیدی مستقیم علیه امنیت ژئوپلیتیکی خود دانست. در مجموع، انقلاب گل رز نه‌تنها آغازگر تغییرات داخلی گسترده در گرجستان بود، بلکه موجب تحول در روابط خارجی این کشور و شکل‌گیری دینامیکی جدید در مناسبات گرجستان و روسیه شد؛ دینامیکی که در نهایت، بسترهای اولیه جنگ سال ۲۰۰۸ و کاربست الگوی جنگ ترکیبی از سوی روسیه را فراهم ساخت.

¹ Rose Revolution

² Eduard Shevardnadze

³ Mikheil Saakashvili

کاربست جنگ ترکیبی در اوستیای جنوبی:

تحولات اوستیای جنوبی در پایان دهه ۱۹۸۰، بستر نخستین مراحل جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان را فراهم ساخت. در سال ۱۹۸۹، اوستیای جنوبی که از نظر قومی پیوندهایی با اوستیای شمالی در فدراسیون روسیه داشت، خواستار ارتقای وضعیت خودمختاری و الحاق به روسیه شد. این خواسته‌ها با مخالفت شدید دولت مرکزی گرجستان مواجه گردید که نتیجه آن تشدید تنش‌های قومی و سیاسی به‌ویژه در اطراف شهر تسخینوالی بود. در واکنش به این بحران، از اوایل دهه ۱۹۹۰، گارد ملی گرجستان و شبه‌نظامیان اوستیایی درگیر خشونت‌های مسلحانه شدند. در همین راستا، فدراسیون روسیه با ارسال تجهیزات نظامی، اعزام مستشاران و ارائه آموزش‌های نظامی به جدایی‌طلبان اوستیایی، به‌طور غیرمستقیم وارد درگیری شد. این مداخلات در قالب راهبردی موسوم به «جنگ ترکیبی اولیه»^۱ قابل تبیین است، که در آن روسیه تلاش کرد با ترکیبی از ابزارهای نظامی، اطلاعاتی، دیپلماتیک و اقتصادی، بر تحولات داخلی گرجستان اثرگذار باشد (Nuriyev, 2007: 177).

در پی افزایش درگیری‌ها و تلفات در اوستیای جنوبی، روسیه در ژوئن ۱۹۹۲ وارد فاز جدیدی از مداخله شد که هم‌زمان ابعاد دیپلماتیک، نظامی و اطلاعاتی را در بر می‌گرفت. مسکو با ایفای نقش میانجی‌گر رسمی در مذاکرات میان طرفین درگیر، زمینه‌ساز امضای «توافق‌نامه سوشی»^۲ شد؛ توافقی که در ۲۴ ژوئن ۱۹۹۲ بین بوریس یلتسین و ادوارد شواردنادزه به امضا رسید. این توافق، نمونه‌ای بارز از کاربرد هم‌زمان ابزارهای سخت و نرم در چارچوب جنگ ترکیبی روسیه بود. مطابق مفاد این توافق، یک منطقه غیرنظامی به شعاع ۱۵ کیلومتر در اطراف تسخینوالی ایجاد شد که با استقرار نیروهای حافظ صلح سه‌جانبه (گرجستانی، روسی، و اوستیایی) همراه بود. با آنکه این طرح در ظاهر تلاشی برای ثبات منطقه به شمار می‌رفت، اما در واقع زمینه‌ساز نهادینه‌سازی حضور نظامی روسیه در اوستیای جنوبی شد. طبق گزارش وزارت امور خارجه گرجستان (۱۹۹۳)، فرماندهی و ساختار نیروهای حافظ صلح عملاً در کنترل کامل افسران روسی قرار داشت و سایر نیروها نقش نمادین ایفا می‌کردند (Cornell, 2002). از منظر راهبردی، این توافق موجب توقف درگیری بدون حل و فصل ریشه‌ای مناقشه شد و به روسیه فرصت داد تا نفوذ خود را در منطقه تثبیت کند. بر اساس گزارش «پارلمان اروپا» در

¹ Early Hybrid Warfare

² Sochi Agreement

سال ۲۰۰۴، توافق سوشی به روسیه اجازه داد تا در ظاهر به عنوان حافظ صلح باقی بماند، اما در واقع از اوستیای جنوبی به عنوان ابزار اهرم فشار سیاسی علیه گرجستان استفاده کند (European Parliament, 2004). در سال‌های بعد، مسکو از فضای سیاسی راکد پس از سوشی بهره گرفت تا ضمن ارائه تابعیت روسی به اکثریت ساکنان اوستیای جنوبی، اقدام به جذب نهادی این منطقه در ساختار ژئوپلیتیکی خود کند. همچنین، رسانه‌های روسی نقش قابل توجهی در شکل‌دهی به افکار عمومی ایفا کردند؛ به گونه‌ای که طبق گزارش مرکز بررسی جنگ اطلاعاتی ناتو، پوشش رسانه‌ای روسیه درباره مناقشه عمدتاً با هدف بی‌اعتبارسازی دولت گرجستان و مشروع‌سازی مداخلات کرملین صورت می‌گرفت.

جدول زیر مهم‌ترین شاخص‌ها و راهبردهای جنگ ترکیبی روسیه را در اوستیای جنوبی نشان می‌دهد. این راهبردها شامل مجموعه‌ای از اقدامات نظامی، سیاسی، اقتصادی و رسانه‌ای است که با هدف تقویت نفوذ روسیه و تضعیف حاکمیت گرجستان به کار گرفته شده‌اند.

شاخص‌ها	راهبردهای جنگ ترکیبی
استفاده از نیروهای نظامی	حمایت غیرمستقیم از شبه‌نظامیان، ارسال تسلیحات، عملیات نظامی محدود برای تقویت نیروهای محلی و ایجاد بی‌ثباتی در گرجستان
وضعیت تعلیق در منازعه	ایجاد بن‌بست سیاسی با استفاده از توافقات موقت، نگه‌داشتن درگیری‌ها در وضعیت تعلیق برای جلوگیری از حل بحران
دستگاه دیپلماتیک	میانجی‌گری دیپلماتیک برای تأثیرگذاری بر طرفین درگیر، استفاده از روابط دیپلماتیک برای ممانعت از فشارهای بین‌المللی علیه اوستیای جنوبی
ابزارهای اقتصادی	تأمین کمک‌های مالی به شبه‌نظامیان و مقامات محلی، ایجاد وابستگی اقتصادی در منطقه، تقویت پروژه‌های زیرساختی به منظور تثبیت نفوذ روسیه
نقش در حفظ توازن قدرت	اعمال فشارهای سیاسی و اقتصادی برای ایجاد توازن قدرت به نفع طرف‌های حامی روسیه، جلوگیری از

اقدامات تهاجمی گرجستان و تقویت موقعیت اوستیای جنوبی

کنترل اطلاعات

استفاده از رسانه‌ها برای تقویت هویت اوستیای جنوبی، تبلیغات به‌منظور تقویت سیاست‌های روسیه و ایجاد تصویر مثبت از اقدامات روسیه در منطقه

جدول ۳- شاخص‌ها و راهبردهای جنگ ترکیبی در اوستیای جنوبی (German, 2006)

کاربست جنگ ترکیبی در آبخازیا: پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، درگیری‌ها در آبخازیا به‌سرعت به یکی از بحران‌های عمده در قفقاز جنوبی تبدیل شد. در پی اعلام استقلال آبخازیا از گرجستان، تنش‌ها میان نیروهای گرجی و جدایی‌طلبان آبخاز به اوج خود رسید. این بحران با مداخله نیروهای خارجی، به‌ویژه روسیه و داوطلبان از شمال قفقاز، پیچیده‌تر شد. در این راستا، روسیه با استفاده از استراتژی جنگ ترکیبی، مداخلات خود را در این درگیری‌ها گسترش داد و اهداف ژئوپلیتیکی خود را در قفقاز جنوبی پیگیری کرد.

یکی از مؤلفه‌های اصلی استراتژی جنگ ترکیبی روسیه در آبخازیا، حمایت نظامی و شبه‌نظامی از نیروهای جدایی‌طلب آبخاز بود. مسکو نه‌تنها به‌طور مستقیم از این نیروها پشتیبانی کرد، بلکه از شبه‌نظامیان قفقازی و گروه‌های مسلح داوطلب نیز استفاده نمود تا فشار نظامی بر نیروهای گرجی وارد کند. این حمایت نظامی شامل مشارکت در درگیری‌های میدانی بود که در نهایت موجب شکست نیروهای گرجی و عقب‌نشینی آن‌ها از بخش‌هایی از آبخازیا شد (Mihálikova, 2010).

با این اقدام، روسیه توانست نفوذ خود را در منطقه تثبیت کرده و به‌طور غیررسمی در سیاست‌های داخلی آبخازیا دخالت کند. علاوه بر حمایت نظامی، جنگ روانی و تبلیغات یکی دیگر از ابزارهای کلیدی در استراتژی جنگ ترکیبی روسیه بود. مسکو با استفاده از رسانه‌ها و ابزارهای اطلاعاتی، تصویر گرجستان را به‌عنوان یک دشمن بی‌رحم و تهدیدکننده معرفی کرد. این پیام، به‌ویژه در میان اقوام قفقاز، به‌ویژه در شمال قفقاز، منتشر شد و موجب برانگیختن احساسات ضدگرجستانی گردید. جنگ روانی روسیه نه‌تنها در تحریک افکار عمومی در داخل قفقاز جنوبی مؤثر بود، بلکه حمایت بیشتری برای جدایی‌طلبان آبخاز ایجاد کرد (Chertkova, 2011: 66). در کنار این اقدامات، روسیه از دیپلماسی و مذاکرات بین‌المللی نیز به‌عنوان ابزاری دیگر برای تثبیت موقعیت خود در آبخازیا بهره برد. در ماه مه ۱۹۹۴، توافق‌نامه آتش‌بس مسکو تحت نظارت سازمان ملل میان طرفین درگیر امضا شد. این توافق‌نامه

شامل استقرار نیروهای حافظ صلح کشورهای مستقل مشترک‌المنافع در منطقه بود. اگرچه این توافق به‌عنوان گامی به سوی حل بحران مطرح شد، در عمل به تقویت حضور نظامی و سیاسی روسیه در آبخازیا انجامید. نیروهای حافظ صلح روسی پس از امضای توافق‌نامه همچنان در منطقه باقی ماندند و عملاً شرایط را به نفع روسیه تغییر دادند. در این وضعیت، هیچ پیشرفت عمده‌ای در مسیر حل و فصل سیاسی بحران حاصل نشد، و روسیه توانست از این فضا برای گسترش نفوذ خود در آبخازیا بهره‌برداری کند.

جدول زیر نشان‌دهنده راهبرد جنگ ترکیبی روسیه در آبخازیا است که شامل حمایت نظامی، جنگ روانی و دیپلماسی پیچیده بوده و به‌طور مؤثری منافع سیاسی و نظامی روسیه را در این منطقه تأمین کرده و موقعیت این کشور را به‌عنوان بازیگر اصلی در بحران قفقاز جنوبی تثبیت کرده است.

شاخص‌ها	راهبردهای جنگ ترکیبی
حمایت نظامی از نیروهای جدایی طلب	حمایت از شبه‌نظامیان آبخاز و ارسال نیروهای مسلح از شمال قفقاز و روسیه
حمایت اطلاعاتی و جنگ روانی	انتشار تبلیغات ضدگرجستانی و برانگیختن احساسات ضدگرجستانی در میان مردم قفقاز
مداخله دیپلماتیک	مشارکت در مذاکرات بین‌المللی و توافق‌نامه‌های آتش‌بس (توافق مسکو، ۱۹۹۴)
تقویت نقض حاکمیت	نقض حاکمیت ملی گرجستان از طریق حمایت از جدایی‌طلبان و جلوگیری از حل و فصل سیاسی بحران
تحکیم موقعیت سیاسی و نظامی	استفاده از قدرت نظامی و نفوذ سیاسی برای تقویت موقعیت خود در آبخازیا

جدول ۴- شاخص‌ها و راهبردهای جنگ ترکیبی در آبخازیا

(German, 2006)

۵. تحلیل راهبردها و پیامدهای جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان

۱-۵. راهبردها: تحلیل مؤلفه‌های نظامی، اطلاعاتی، سایبری و نیابتی

راهبرد نظامی کلاسیک: استفاده سریع و قاطع از نیروهای منظم: در چارچوب جنگ ترکیبی، یکی از مهم‌ترین راهبردهای روسیه علیه گرجستان، بهره‌گیری هم‌زمان از عملیات نظامی کلاسیک با نیروهای منظم و زرهی بود. این راهبرد که بر مداخله مستقیم و آشکار نظامی مبتنی است، در جریان جنگ

پنج‌روزه اوت ۲۰۰۸ به‌روشنی آشکار شد. روسیه پس از درگیری در تسخینوالی، با استناد به ضرورت حمایت از نیروهای حافظ صلح و شهروندان روس تبار، به‌سرعت چندین لشکر از نیروهای زمینی، یگان‌های زرهی و هواپیماهای جنگی خود را به منطقه درگیر اعزام کرد. بر پایه گزارش وزارت دفاع ایالات متحده، این حمله کلاسیک با اجرای عملیات هماهنگ‌شده هوایی و زمینی، ابتدا زیرساخت‌های حیاتی گرجستان نظیر پایگاه‌های نظامی، رادارها، خطوط ارتباطی و جاده‌های کلیدی را هدف قرار داد که نقش مهمی در فلج‌سازی توان واکنش سریع تفلیس ایفا کرد. به‌دنبال آن، نیروهای روسی با پیشروی در عمق خاک گرجستان، کنترل تسخینوالی را طی ۴۸ ساعت به‌دست گرفتند و پس از آن به سمت گوری، شهر استراتژیک دیگری در نزدیکی پایتخت، حرکت کردند (Cheterian, 2009: 160).

ویژگی بارز این عملیات، تلفیق سرعت بالا، هماهنگی میان نیروهای چندگانه، و بهره‌گیری از عنصر غافل‌گیری بود که از آموزه‌های دکترین نظامی نوین روسیه متأثر بود. به‌ویژه در «دکترین گراسی‌موف»^۱، تأکید شده است که عملیات‌های نظامی باید در کنار سایر ابزارها، بلافاصله و به‌گونه‌ای شوک‌آور آغاز شوند تا ساختارهای دولتی کشور هدف پیش از بسیج سیاسی یا نظامی فلج گردند (Gerasimov, 2013). در واقع، عملیات نظامی کلاسیک در جنگ ۲۰۰۸ نه‌تنها بخشی از راهبرد نظامی، بلکه مکملی برای سایر ابزارهای جنگ ترکیبی روسیه بود؛ چراکه بستر لازم برای اعمال فشار سیاسی، عملیات اطلاعاتی و اقدامات سایبری علیه گرجستان را فراهم ساخت.

عملیات اطلاعاتی و رسانه‌ای: مهندسی روایت برای مشروع‌سازی مداخله. یکی از ارکان محوری راهبرد جنگ ترکیبی روسیه در برابر گرجستان، عملیات گسترده اطلاعاتی و رسانه‌ای بود که در کنار تهاجم نظامی کلاسیک، نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌دهی به ادراکات عمومی و مشروع‌سازی اقدام نظامی ایفا کرد. این عملیات با هدف تسلط بر روایت جنگ، هم در سطح داخلی و هم در سطح بین‌المللی طراحی شد. در روزهای ابتدایی درگیری، رسانه‌های روسی با بهره‌گیری از یک کارزار هماهنگ، دولت گرجستان را به ارتکاب «نسل‌کشی»^۲ در اوستیای جنوبی متهم کردند. این روایت، که از سوی مقامات رسمی روسیه، به‌ویژه «دیمیتری مدودف»^۳ و ولادیمیر پوتین نیز تکرار شد، در صدد ایجاد زمینه مشروعیت حقوقی و اخلاقی برای مداخله نظامی بود (Giles, 2019: 3).

¹ Gerasimov Doctrine

² Genocide

³ Dmitry Medvedev

بیش از ۲۰۰۰ غیرنظامی اوستیایی و تهدید شهروندان روس تبار، بخشی از عملیات روانی و اطلاعاتی روسیه برای جلب حمایت داخلی و کاهش حساسیت بین‌المللی نسبت به تجاوز نظامی بود (Batashvili, 2014). علاوه بر این، عملیات رسلنه‌ای روسیه از ابزارهای مدرن نظیر شبکه‌های اجتماعی، خبرگزاری‌های بین‌المللی، و حتی حملات سایبری برای تضعیف ارتباطات و انتشار اطلاعات نادرست استفاده کرد. طبق گزارش «مرکز مطالعات امنیتی ژنو»، انتشار مکرر و هدفمند اطلاعات جهت‌دار موجب سردرگمی افکار عمومی و تضعیف واکنش فوری جامعه جهانی نسبت به ابعاد واقعی درگیری شد (CSS ETH Zurich, 2019).

این عملیات اطلاعاتی، همزمان با اقدام نظامی، موجب شد که روسیه بتواند در میدان نبرد ادراکی نیز دست بالا را داشته باشد؛ چرا که در جنگ ترکیبی، کنترل روایت به‌اندازه کنترل جغرافیا اهمیت دارد. ساخت یک چارچوب مفهومی از «دفاع از حقوق اقلیت‌ها»^۱، در ادبیات رسانه‌ای روسیه جایگاه محوری یافت و تلاش شد تا چهره‌ای مشروع، مدافع و حتی انسانی از عملیات نظامی روسیه ارائه شود.

حملات سایبری: اختلال هدفمند در زیرساخت‌های حیاتی گرجستان. یکی از مؤلفه‌های کلیدی جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان، بهره‌گیری از حملات سایبری برای ایجاد اختلال و بی‌ثبات‌سازی زیرساخت‌های حیاتی این کشور بود. هم‌زمان با شروع درگیری‌های نظامی در اوت ۲۰۰۸، روسیه با راه‌اندازی حملات گسترده سایبری، به ویژه علیه وب‌سایت‌های دولتی، رسانه‌ها و سامانه‌های ارتباطی گرجستان، توان عملیاتی و واکنش سریع این کشور را به شدت مختل کرد. این حملات موجب بحران اطلاعاتی، کاهش هماهنگی در دولت و ایجاد فضای ابهام و سردرگمی در میان مردم و نهادهای دولتی شد. استفاده از فضای سایبری به عنوان یک عرصه حیاتی برای اجرای عملیات جنگی، نمایانگر تحول بنیادین در ماهیت جنگ‌های معاصر و تلفیق توان نظامی و فناوری اطلاعات است که باعث پیچیدگی و چالش‌برانگیز شدن دفاع در برابر تهدیدات ترکیبی شده است.

استفاده از نیروهای غیرمستقیم: شبه‌نظامیان، نیروهای نیابتی. یکی از راهبردهای محوری روسیه در چارچوب جنگ ترکیبی علیه گرجستان، استفاده از نیروهای غیرمستقیم به‌ویژه در قالب شبه‌نظامیان جدایی‌طلب، نیروهای نیابتی و حافظان صلح وابسته بود. این رویکرد به روسیه امکان می‌داد بدون

¹ Defending Minority Rights

ورود مستقیم و پرهزینه به جنگ، بر تحولات میدانی اثرگذار باشد و اهداف ژئوپلیتیکی خود را دنبال کند. در مناطق جدایی طلب آبخازیا و اوستیای جنوبی، نیروهای حافظ صلح روسیه که ظاهراً برای تضمین ثبات مستقر شده بودند، عملاً به تقویت مواضع شبه‌نظامیان جدایی طلب پرداختند و در برخی موارد متهم به جانبداری از منافع روسیه و مسدودسازی تحرکات ارتش گرجستان شدند. همچنین، گروه‌های شبه‌نظامی محلی با حمایت‌های مالی، تسلیحاتی و اطلاعاتی از جانب روسیه، به عامل اصلی تداوم درگیری‌ها تبدیل شدند. این گروه‌ها در ایجاد بی‌ثباتی داخلی، جلوگیری از اعمال حاکمیت دولت مرکزی گرجستان و مقابله با نفوذ غرب نقش کلیدی ایفا کردند (Seskuria, 2021: 3). این حمایت‌ها، به‌ویژه در جریان جنگ ۲۰۰۸، به روسیه کمک کرد تا نفوذ خود را در منطقه حفظ کند و هم‌زمان هزینه‌های سیاسی و نظامی خود را به حداقل برساند. استفاده از این بازیگران غیرمستقیم، ابزاری انعطاف‌پذیر در راهبرد جنگ ترکیبی بود که با ملاحظات حقوقی، دیپلماتیک و رسانه‌ای نیز هماهنگ می‌شد.

۲-۵. پیامدهای ژئوپلیتیکی و امنیتی جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان

تقویت حضور نظامی روسیه در منطقه: یکی از پیامدهای کلیدی جنگ ۲۰۰۸، تثبیت و گسترش حضور نظامی روسیه در مناطق اوستیای جنوبی و آبخازیا بود. پس از پایان درگیری‌ها، روسیه با به رسمیت شناختن استقلال این دو منطقه و امضای توافق‌نامه‌های نظامی و امنیتی دوجانبه، اقدام به ایجاد پایگاه‌های دائمی نظامی کرد. این پایگاه‌ها، از جمله پایگاه نظامی تسخینوالی در اوستیای جنوبی و پایگاه گوداوتا در آبخازیا، با حضور گسترده نیروهای ارتش روسیه، به ابزاری برای اعمال کنترل ژئوپلیتیکی بر منطقه تبدیل شدند. بر اساس گزارش‌های شورای آتلانتیک و نهادهای اطلاعاتی اتحادیه اروپا، استقرار این پایگاه‌ها، نه تنها نفوذ روسیه را در قفقاز تقویت کرد، بلکه فضای تحرک راهبردی گرجستان را در پیگیری سیاست‌های غرب‌گرایانه محدود ساخت (International Crisis Group, 2010: 3). افزون بر آن، این استقرار نظامی گسترده، به روسیه این امکان را داد تا در پوشش حمایت از اقلیت‌های قومی، سیاست مهار گسترش ناتو را در قفقاز جنوبی دنبال کند. بدین ترتیب، حضور نظامی روسیه در این مناطق از یک مأموریت حافظ صلح، به حضور فعال ژئوپلیتیکی دائمی با ابعاد سیاسی، امنیتی و راهبردی ارتقاء یافت (Bugajski & Assenova, 2016: 97).

ممانعت از عضویت گرجستان در ناتو و تضعیف حمایت غرب: یکی دیگر از مهم‌ترین پیامدهای جنگ ۲۰۰۸ برای گرجستان، ناکام ماندن روند عضویت این کشور در ناتو و نمایان شدن محدودیت‌های غرب در حمایت مؤثر از شرکای منطقه‌ای خود بود. روسیه با به‌کارگیری تلفیقی از قدرت سخت و جنگ ترکیبی، توانست زیرساخت‌های دفاعی و نظامی گرجستان را به شدت تضعیف کرده و ارتش این کشور را در مدت‌زمان کوتاهی دچار فروپاشی عملیاتی کند. حملات هوایی و زمینی به پایگاه‌های نظامی، سامانه‌های پدافندی و زیرساخت‌های حیاتی، عملاً توان بازدارندگی گرجستان را مختل کرد. در سطحی فراتر، روسیه از این جنگ به‌عنوان ابزاری برای ارسال پیام بازدارنده به ناتو و غرب استفاده کرد. با تأکید بر اینکه گسترش ناتو به حوزه نفوذ سنتی روسیه، به‌ویژه در قفقاز جنوبی، با واکنش سخت‌افزاری روبه‌رو خواهد شد، مسکو روند نزدیک شدن گرجستان به ساختارهای امنیتی غربی را به‌طور مؤثر متوقف ساخت. در این میان، واکنش سرد ناتو و اتحادیه اروپا به تجاوز روسیه، تردیدهایی را در مورد تعهدات غرب به حمایت از شرکای خارج از عضویت رسمی ناتو برانگیخت. ناتوانی این نهادها در ارائه پاسخ مؤثر، شکاف در انسجام غرب و تردید در اراده جمعی آن‌ها را آشکار ساخت. این مسئله، نه تنها به افزایش بدبینی در گرجستان نسبت به امنیت غربی منجر شد، بلکه روسیه را در به‌کارگیری مجدد راهبرد جنگ ترکیبی در سایر مناطق، جسورتر کرد (Cornell & Starr, 2009).

109)

تثبیت نفوذ روسیه و مهار حرکت گرجستان به سوی غرب: پس از جنگ ۲۰۰۸، روسیه با امضای توافق‌نامه‌های رسمی همکاری و دوستی با آبخازیا و اوستیای جنوبی، به‌طور جدی بر تقویت روابط خود با این دو منطقه جدایی طلب تمرکز کرد. این توافقات نه تنها شامل ابعاد نظامی و امنیتی، بلکه حوزه‌های اقتصادی و زیرساختی را نیز دربر می‌گرفتند، به طوری که روسیه توانست حضور خود را به‌صورت پایدار در این مناطق نهادینه سازد و گام‌هایی در جهت همگرایی نهادی و وابستگی سیاسی آن‌ها به فدراسیون روسیه بردارد. در سطح ژئوپلیتیک، این تحولات به‌طور مستقیم موجب تضعیف موقعیت بین‌المللی گرجستان و کندی در مسیر همگرایی آن با غرب شد. با حضور دائمی نیروهای روسیه در مناطق مورد مناقشه، تلاش‌های گرجستان برای عضویت در ناتو و اتحادیه اروپا با چالش‌های امنیتی و دیپلماتیک روبه‌رو گردید. این راهبرد، در واقع بخشی از الگوی گسترده‌تر جنگ ترکیبی روسیه برای بازدارندگی ژئوپلیتیکی و جلوگیری از نفوذ نهادهای غربی در حاشیه استراتژیک نزدیک مسکو بود (Cornell, 2008: 313). در این راستا، جدول زیر به بررسی راهبردها و پیامدهای کلیدی جنگ

ترکیبی روسیه علیه گرجستان می‌پردازد و نشان می‌دهد چگونه تاکتیک‌های ترکیبی روسیه تأثیرات قابل توجهی بر روندهای ژئوپولیتیک و استراتژیک منطقه قفقاز جنوبی داشته‌اند.

پیامدهای استراتژیک و ژئوپولیتیک	راهبردهای کلیدی
تأثیرات ژئوپولیتیک و استراتژیک در قفقاز جنوبی	استفاده از نیروهای نامنظم و شبه‌نظامیان (پشتیبانی از گروه‌های جدایی‌طلب)
بازتعریف روابط بین‌المللی روسیه و غرب	تثبیت دکترین جنگ ترکیبی به‌عنوان یک مدل در سیاست خارجی روسیه
تقویت حضور نظامی روسیه در قفقاز جنوبی	حمایت از مناطق جدایی‌طلب (اوستیای جنوبی و آبخازیا)
تضعیف توان دفاعی گرجستان و جلوگیری از پیوستن به ناتو	استفاده از فشارهای اقتصادی و انرژی به‌عنوان ابزاری سیاسی
آزمون و تشدید تنش‌های ژئوپولیتیک با غرب	عملیات اطلاعاتی و سایبری به‌منظور تشدید بی‌ثباتی داخلی
تقویت روابط استراتژیک با مناطق جدایی‌طلب	استقرار نیروهای نظامی در قلب نیروهای حافظ صلح
اجرای استراتژی جنگ ترکیبی با حداقل هزینه‌های انسانی	عملیات نظامی مستقیم و مداخله در بحران‌ها

جدول ۵- راهبردها و پیامدهای جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان

براساس جدول بالا، برخی راهبردها و پیامدهای جنگ ترکیبی روسیه علیه گرجستان وجود دارند که در کنار اقدامات شناخته‌شده مانند عملیات نظامی، سایبری یا رسانه‌ای، جنبه‌های ژرف‌تری از استراتژی روسیه در قفقاز جنوبی را برجسته می‌سازند. یکی از مهم‌ترین این راهبردها، تثبیت دکترین جنگ ترکیبی به‌عنوان یک مدل عملیاتی در سیاست خارجی روسیه است. این دکترین، که تلفیقی از قدرت سخت و نرم را به‌کار می‌گیرد، از دل تجربه گرجستان بیرون آمد و به‌عنوان الگویی قابل تکرار در بحران‌های بعدی مانند اوکراین، کریمه و دونباس مورد استفاده قرار گرفت. جنگ گرجستان، به روسیه این امکان را داد تا ابعاد عملیاتی این دکترین را در میدان واقعی آزمایش کند و با سنجش واکنش نهادهای غربی، چارچوب‌های مداخله آینده خود را توسعه دهد. بنابراین، تثبیت این دکترین، نه صرفاً

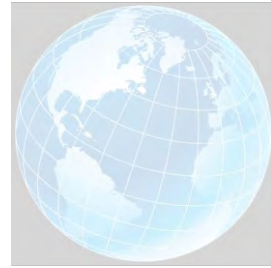

در سطح عملیاتی، بلکه در سطح نظری نیز پیامد مهمی برای جهت‌گیری راهبردی روسیه به‌شمار می‌آید. در کنار این، استفاده از فشارهای اقتصادی و انرژی به‌عنوان ابزاری سیاسی یکی دیگر از مؤلفه‌های مهم جنگ ترکیبی روسیه در گرجستان بود. اگرچه این موضوع به‌طور مستقیم در عملیات نظامی سال ۲۰۰۸ برجسته نشد، اما در قالب یک ابزار ساختاری و در چارچوب «دیپلماسی اجبار»^۱، به‌طور مستمر از سوی روسیه مورد بهره‌برداری قرار گرفت. تهدید به قطع صادرات انرژی، ایجاد موانع در تجارت و اعمال فشارهای تعرفه‌ای، بخشی از سیاست کلان روسیه برای مهار مسیر گرجستان به‌سوی غرب و کنترل رفتار دولت تفلیس بود.

در بُعد پیامدها، بازتعریف روابط روسیه با غرب را می‌توان یکی از نتایج راهبردی جنگ ترکیبی در گرجستان دانست. این جنگ به‌روشنی نشان داد که روسیه، در مواجهه با گسترش ناتو و سیاست درهای باز غرب، حاضر است تا از ابزار نظامی و غیرنظامی برای دفاع از حوزه نفوذ سنتی خود بهره گیرد. در نتیجه، رویکرد مسکو به روابط بین‌المللی از یک بازیگر مشارکت‌جو (در دهه ۱۹۹۰) به یک قدرت تجدیدنظرطلب و تهاجمی تغییر یافت؛ تغییری که نقطه آغاز آن را می‌توان به تجربه گرجستان در ۲۰۰۸ نسبت داد. همچنین، اجرای موفق استراتژی جنگ ترکیبی با حداقل هزینه‌های انسانی و سیاسی برای روسیه، این تصور را در سیاست‌گذاران کرملین تقویت کرد که می‌توان با اتکا بر ابزارهای نیابتی، اطلاعاتی و سایبری، به اهداف راهبردی دست یافت، بدون آن‌که هزینه‌های مستقیم جنگ‌های کلاسیک را پرداخت. این برداشت، بعدها در بحران‌های دیگر مانند سوریه و اوکراین به‌کار گرفته شد و مبنایی برای دکتترین «انکارپذیری معقول»^۲ در سیاست خارجی روسیه شد. در نهایت، تأثیرات ژئوپولیتیکی و استراتژیک در قفقاز جنوبی نیز از جمله پیامدهای بلندمدت این جنگ است. حضور تقویت‌شده روسیه در اوستیای جنوبی و آبخازیا، و تبدیل این مناطق به پایگاه‌های دائمی نظامی و اطلاعاتی، به‌نوعی معادلات امنیتی قفقاز جنوبی را دگرگون کرد. این امر نه تنها تعادل قوا در منطقه را تغییر داد، بلکه مانعی ساختاری در مسیر پیوستن کشورهای این منطقه به نهادهای غربی ایجاد کرد.

¹ Coercive Diplomacy

² Plausible Deniability

نتیجه‌گیری

این مقاله با استفاده از چارچوب مفهومی جنگ در روابط بین‌الملل و بهره‌گیری از رویکردهای واقع‌گرای، لیبرالیسم و سازه‌انگاری، جنگ ترکیبی را به‌عنوان رویکردی نوین و پیچیده در منازعات بین‌المللی تحلیل کرده است. از منظر واقع‌گرای، جنگ ترکیبی ابزاری برای حفظ و افزایش قدرت بازیگران بزرگ به ویژه در مناطق استراتژیک است؛ در حالی که لیبرالیسم آن را تهدیدی برای نظم بین‌المللی مبتنی بر قوانین می‌داند و سازه‌انگاری بر نقش هویت‌ها و روایت‌ها در توجیه آن تأکید دارد. این نوع جنگ با بهره‌گیری از ترکیبی از ابزارهای نظامی و غیرنظامی، به‌ویژه عملیات سایبری، جنگ اطلاعاتی و حمایت از نیروهای نیابتی، امکان دستیابی به اهداف ژئوپلیتیکی را با حداقل هزینه و واکنش بین‌المللی فراهم می‌سازد. در دکنترین امنیتی روسیه، جنگ ترکیبی محور اصلی حفظ نفوذ در مناطق پسا شوروی و مقابله با گسترش نفوذ غرب، به‌ویژه ناتو، است.

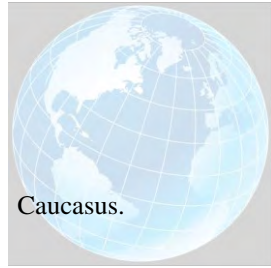
راهبرد روسیه در استفاده از جنگ ترکیبی علیه گرجستان شامل ترکیبی از تاکتیک‌های نظامی و غیرنظامی است. از یک‌سو، مسکو با حمایت از جنبش‌های جدایی‌طلب در آبخازیا و اوستیای جنوبی و بهره‌گیری از نیروهای نیابتی، توانسته است نفوذ خود را در این مناطق تقویت کند. از سوی دیگر، با اعمال فشارهای اقتصادی، عملیات‌های اطلاعاتی و حمایت از گروه‌های افراطی در داخل گرجستان، کرملین به دنبال ایجاد بی‌ثباتی داخلی و تضعیف انسجام اجتماعی این کشور بوده است. همچنین، سیاست «مرزبندی» که از طریق الحاق تدریجی اراضی گرجستانی به مناطق تحت کنترل نیروهای روسی صورت می‌گیرد، حاکمیت ملی گرجستان را به چالش کشیده است. پیامدهای این جنگ ترکیبی برای امنیت ملی گرجستان به‌ویژه در سه عرصه قابل توجه است. اولاً، روسیه با موفقیت توانسته است از نفوذ ناتو در قفقاز جنوبی جلوگیری کند و کنترل خود را بر مناطق استراتژیک این منطقه تقویت نماید. دوم، جنگ ترکیبی به تضعیف قدرت دفاعی و امنیتی گرجستان انجامیده است. ارتش این کشور با تهدیدات نظامی و سیاسی متعدد روبه‌رو شده و این مسئله دسترسی گرجستان به نهادهای دفاعی غربی و پیوستن به ناتو را با موانع جدی مواجه کرده است. سوم، این وضعیت باعث ایجاد بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی در داخل گرجستان شده است که روابط این کشور با غرب را نیز دچار تنش‌های جدی کرده است. در این راستا، توافق‌نامه‌های دوستی با آبخازیا و اوستیای جنوبی که تحت حمایت

روسیه قرار دارند، به عنوان یک تهدید برای تمامیت ارضی گرجستان محسوب می‌شود و قدرت بازدارندگی این کشور در برابر مداخلات خارجی را به‌طور قابل توجهی کاهش داده است.

References

- Bargues, P., & Bourekba, M. (2022). War by all means: The rise of hybrid warfare. Barcelona Centre for International Affairs.
https://www.cidob.org/en/articulos/cidob_report/n_8/war_by_all_means_the_rise_of_hybrid_warfare
- Batashvili, D. (2014). The Russo-Georgian war of 2008: Information warfare as prelude and complement to kinetic operation. Civil Georgia / IPRI, August 12, 2014.
- Bugajski, J., & Assenova, M. (2016). Eurasian disunion: Russia's vulnerable flanks. Jamestown Foundation.
- Bull, H. (1977). The anarchical society: A study of order in world politics. Palgrave Macmillan.
- Burchill, S., Linklater, A., Devetak, R., Donnelly, J., Nardin, T., Paterson, M., & True, J. (2013). Theories of international relations. Bloomsbury Publishing.
- Caliskan, M. (2019). Hybrid warfare through the lens of strategic theory. Defense and Security Analysis, 35(1), 40–58.
- Chertkova, E. (2011). The Georgian crisis and U.S.-Russian relations (All Theses and Dissertations No. 533). Washington University.
<https://openscholarship.wustl.edu/etd/533>
- Cheterian, V. (2008). Georgia's Rose Revolution: Change or repetition? Tension between state-building and modernization projects. Nationalities Papers, 36(4).
- Cheterian, V. (2009). The August 2008 war in Georgia: From ethnic conflict to border wars. Central Asian Survey, 28(2), 155–170.
- Cornell, S. E. (2002). Autonomy and conflict: Ethnoterritoriality and separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia. Department of Peace and Conflict Research, Uppsala University.
- Cornell, S. E. (2008). War in Georgia, jitters all around. Current History, 107(711), 307–314.
- Cornell, S. E., & Starr, S. F. (2009). The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia. M.E. Sharpe.
- CSIS. (2024, July 8). The future of hybrid warfare. Center for Strategic and International Studies. <https://www.csis.org/analysis/future-hybrid-warfare>
- CSS ETH Zurich. (2019). Russia's hybrid war in Georgia and Ukraine: Exploiting the information domain. Center for Security Studies, ETH Zurich.
<https://css.ethz.ch/en/services/digital-library/articles/article.html/0fc5b02d-2417-496a-af4c-fb6aa1a0c177>
- European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats. (2020). Ambiguity in hybrid warfare. Helsinki.

- European Parliament. (2004). Briefing: Frozen conflicts in the South Caucasus. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-5-2004-0053_EN.pdf
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Simon & Schuster.
- Gerasimov, V. (2013). The value of science in prediction. *Military-Industrial Courier (VPK)*. [English trans. in: *Military Review*, Jan–Feb 2016].
- German, T. (2006). Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian interests. *Research Programme Russia/NIS*, 33(3), 2–16.
- Giles, K. (2019). Hybrid threats: What can we learn from Russia? *Security Policy Working Paper*, (16), 1–5.
- Hoffman, F. G. (2007). *Conflict in the 21st century: The rise of hybrid wars*. Potomac Institute for Policy Studies.
- Hybrid CoE. (2018). *Hybrid threats: A comprehensive resilience ecosystem*. European Commission.
- International Crisis Group. (2010). *South Ossetia: The burden of recognition (Europe Report No. 205)*, 1–26.
- Jacobs, A., & Lasconjarias, G. (2015). NATO's hybrid flanks: Handling unconventional warfare in the south and east. *Research Paper, NDC Rome*, 112, 1–12.
- Kilcullen, D. (2009). *The accidental guerrilla: Fighting small wars in the midst of a big one*. Oxford University Press.
- Lynch, D. (2008). Separatist states and post-Soviet conflicts. *International Affairs*, 78(4), 831–848.
- McNeill, W. H., & Wight, M. (1993). *International theory: The three traditions*. Leicester University Press.
- Mihálikova, E. (2010). Conflict analysis of Georgia. *Slovenská politologická revue*, 10(1), 59–83.
- Ministry of Defence. (2009). *Security and stabilisations: The military contribution (Joint Doctrine Publication 3-40)*.
- Moshirzadeh, H. (2005). *Evolution in theories of international relations (2nd ed.)*. Samt Publications.
- Mumford, A., & Carlucci, P. (2023). Hybrid warfare: The continuation of ambiguity by other means. *European Journal of International Security*, 8(2), 192–206. <https://doi.org/10.1017/eis.2022.19>
- Munich Security Report. (2015). Collapsing order, reluctant guardians? <https://doi.org/10.47342/FPKC7635>
- NATO. (2024). *Hybrid threats and hybrid warfare: Working definition*. Brussels: NATO Publications.
- Nemeth, W. J. (2002). *Future war and Chechnya: A case for hybrid warfare (Master's thesis)*. Naval Postgraduate School, Monterey, CA.
- Nuriyev, E. (2007). *The South Caucasus at the crossroads: Conflicts, Caspian oil and great power politics*. Transaction Publishers.
- Seskuria, N. (2021). Russia's "hybrid aggression" against Georgia: The use of local and external tools. *Center for Strategic and International Studies*, 1–5.
- Smith, A. (2010). *Subcommittee on terrorism, unconventional threats, and capabilities committee on armed services*. United States Government Accountability Office.

- Treverton, G. F., Thvedt, A., Chen, A. R., Lee, K., & McCue, M. (2018). Addressing hybrid threats. Swedish Defence University.
- Usupashvili, D. (2004). An analysis of the presidential and parliamentary elections in Georgia: A case study, November 2003-March 2004. In Election assessment in the South Caucasus (2003-2004) (pp. 85–131). International Institute for Democracy and Election Assistance.
- Waltz, K. (1979). Theory of international politics. Addison-Wesley.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, 46(2), 391–425.

